

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NİZAMİ adına ƏDƏBİYYAT İNSTİTUTU

Əlyazması hüququnda

TƏRANƏ ƏBÜLFƏZ QIZI ASLANOVA

MİRZƏ BALA MƏMMƏDZADƏNİN
ƏDƏBİ-ELMİ YARADICILIĞI

5716.01 – Azərbaycan ədəbiyyatı

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

A V T O R E F E R A T I

BAKİ – 2014

Dissertasiya Milli Elmlər Akademiyasının Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun XX əsr (Sovet dövrü) ədəbiyyatı şöbəsində yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: **Şirindil Həsən oğlu Alışanov**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Rəsmi opponentlər: **Qorxmaz Həzi oğlu Quliyev**
filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Abid Həmid oğlu Tahirli
filologiya üzrə elmlər doktoru

Aparıcı müəssisə: Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi kafedrası

Müdafiə “_28_”_03_2014-cü il saat “_”-da Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun nəzdində filologiya üzrə elmlər doktoru və filologiya üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.01.131 – Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1143, Bakı şəhəri, H.Cavid prospekti, 115, Akademiya şəhərciyi, əsas bina, V mərtəbə.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Mərkəzi Elmi kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Avtoreferat “_”_2014-cü ildə göndərilmişdir.

D.01.131 Dissertasiya Şurasının
elmi katibi,
filologiya üzrə elmlər doktoru

**İmamverdi Yavər oğlu
Həmidov**

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. Çağdaş ədəbiyyatşünaslığımızın əsas problemlərindən biri mühacirət ədəbiyyatının toplanması, nəşri və tədqiqidir.

Müstəqilliyə qədər bu ədəbiyyat və onu təmsil edən şəxsiyyətlərin adı ilə nə varsa yasaq edilmişdi. Milli müstəqilliyin xalqımıza bəxş etdiyi şərait mühacirət ədəbiyyatını xalqımızın milli irsinin ayrılmaz bir hissəsi kimi öyrənilməsinə zəruri etdi.

XX əsr Azərbaycan ictimai-siyasi fikri ilə yanaşı ədəbi-elmi tarixi də mühacirət irsindən kənarda bütövlük qazanmışdır. Sovet ideologiyasından azad, ona alternativ müstəvidə yaranan mühacirət ədəbiyyatı müasir tədqiqatçılar üçün orta q məxrəcə gəlməkdə, obyektiv tarixi mövqedən dəyərləndirmədə yeni nəzəri-metodoloji zəmin hazırlamaqla müasir tədqiqatlara zəngin özüylə yaradır.

Müstəqil dövlət milli ideologiyasız yaşayıb inkişaf edə bilməz. Xalqımızın milli şüurunun tarixi isə ən çox ədəbiyyat və mətbuatımızın tarixi ilə bağlıdır. 1920-ci ilin 27 aprel istilasından sonra Azərbaycanda milli ədəbiyyatın inkişafına da ağır zərbə dəydi.

Məmməd Əmin Rəsulzadənin 1923-cü ildə Türkiyəyə gedib mühacirət mətbuatının əsasını qoyması ilə mühacirətdə milli ədəbi şüurun davam etməsi və inkişafı üçün imkan yarandı. Mühacirət mətbuatı milli ədəbi şüurun əsas ocağına çevrildi. Kommunist qadağaları və senzurası Bakı mətbuatında millət anlayışının özünə qadağa qoyduğu halda, xaricdə davam edən mühacirət mətbuatı və onun M.Ə.Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, Ə.V.Yurdsevər, Əhməd Cəfəroğlu, C.Hacıbəyli və digərlərinin yaradıcılığında milli məsələ davamlı inkişaf etdi. Həmin zəngin irsi araşdırmaq, mühacirətdə yaradılan milli ədəbiyyat təliminin müddəalarından faydalanmaq, bu ideya və müddəaları elmi dövriyyəyə gətirmək ədəbiyyatşünaslığımızın ümdə vəzifələrindəndir.

Milli hərəkət dövründə mühacirət mətbuatı və ədəbi fikrində ədəbiyyat məsələləri ilə ən yaxından məşğul olan şəxslərdən biri də Mirzə Bala Məmmədzadədir (1898-1959). Böyük mütəfəkkir M.Ə.Rəsulzadə özü Mirzə Balanı mühacirət ədəbləri sırasında ən ardıcıl, prinsipial tənqidçi hesab edir və onun ədəbi-publisistik irsinə yüksək qiymət verirdi.

Mirzə Balanın təxminən əlli il davam etmiş yaradıcılıq yoluna ümumi nəzər salanda bu mübariz şəxsiyyətin qələmindən çıxan əsərlərin sayı və sanbalı həqiqətən heyrət doğurur. Ədəbiyyatla yanaşı siyasi fəaliyyətlə ardıcıl məşğul olan Mirzə Bala Demokratik Cümhuriyyətin tarixinə, milli mətbuata, Azərbaycan ədəbiyyatına və onun aparıcı şəxslərinə, türk xalqlarının mənəvi tarixinə, folklorla həsr olunmuş dəyərli tədqiqatların və

kitabların müəllifidir. Bu əsərlərdə azərbaycançılıq məfkurəsinin bir sıra məsələləri öz nəzəri əksini tapmışdır.

Müstəqil dövlətimizin ideoloji prinsipləri baxımından Mirzə Balanın ədəbi-publisistik irsi xüsusi maraq doğurur. İstiqlalçı ədibin ədəbi-publisistik əsərləri bir sıra milli anlayış və dəyərlərin təcəssümü olan milli sərvətdir. Ədibin irsində Azərbaycanda milli hərəkətin tarixinə və inkişafına həsr olunmuş «Azərbaycan milli hərəkəti» kitabı xüsusi yer tutur. Azərbaycan dövlətçiliyinin milli ideoloji tarixini yazmaqda ilk və çox uğurlu təşəbbüs olan bu kitab M.Ə.Rəsulzadənin yaxın məsləhətləri əsasında yazılmışdı və azərbaycançılığın sistemli şərhini kimi qiymətləndirilə bilər. İnamlı demək olar ki, Mirzə Balanın həmin kitabında və digər əsərlərində ədəbiyyat tariximizin milli konsepsiyası öz əksini tapmışdır. Həmin konsepsiya bu gün də aktual və əsaslıdır, bu istiqamətdə gələcək tədqiqatlar üçün bünövrə rolunu oynayır.

Tədqiqatın obyektini və predmeti. Tədqiqatın əsas obyektini Mirzə Bala Məmmədzadənin ədəbi-elmi əsərləri, bədii publisistikası və memuarları, milli məfkurəyə aid kitab və məqalələri, folklor, türkologiya və ədəbiyyat tarixinə dair əsərləri, teatr və ədəbiyyata dair ədəbi-tənqidi məqalələridir. Bu məsələlər bütövlükdə mühacirət irsi, bu barədə yazılmış tədqiqat və araşdırmalar, elmi və elmi-publisistik ədəbiyyat kontekstində öyrənilir.

Seçilən mövzu üç tərkib hissəyə ayrılaraq üç fəsiləyə ayrılaraq araşdırılmışdır. Birinci fəsilə ədibin bioqrafiyası və ədəbi-publisistik fəaliyyəti vəhdətdə öyrənilmişdir. Mirzə Bala Məmmədzadə fəal bir əməlpərvər kimi yeni-yeni layihələr üzərində çalışmışdır. İşin mövzucu ikinci fəslini onun ədəbiyyat və mətbuat tarixinə, folklor, türkologiyaya dair əsərləri təşkil edir. Dissertasiyanın üçüncü fəslində M.B.Məmmədzadənin bədii irsi, onun ideya-poetik keyfiyyətləri təhlil edilir.

Tədqiqatın metodoloji və nəzəri əsasları. Mühacirət ədəbiyyatına yanaşmada tarixi-müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın prinsipləri, bu sahədəki mövcud tədqiqatların nəticələri əsas götürülmüşdür. Milli hərəkətlə bağlı məsələlər işıqlandırılarkən Azərbaycançılıq məfkurəsinə istinad edilmişdir. M.B.Məmmədzadənin fəaliyyətinə və irsinə mühacirətin bütöv tarixi kontekstində yanaşmağa səy edilmişdir. Çünki mühacirət irsinin dəyərləndirilməsində onun yaradıcılığı ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni konteksti nəzərə almadan obyektiv nəticəyə gəlmək qeyri-mümkündür.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. M.B.Məmmədzadə sovet dövründə adı çəkilməsi belə qadağan olunmuş siyasi, dövlət və ədəbiyyat xadimi idi. Tədqiqatın əsas məqsədi ədibin ədəbi irsini və fəaliyyətini öyrənilib üzə çıxarmaq, onun kitablarını, pyeslərini, məqalələrini müasir elmi tələblər səviyyəsindən səciyyələndirməkdən ibarətdir. İşdə qarşıya qoyulan məqsəd

M.B.Məmmədžadəni yazıçı, dramaturq, tənqidçi, milli-siyasi məfkurəçi, jurnalist, ədəbiyyat və mətbuat tarixçisi, folklorşünas və türkoloq kimi səciyyələndirmək, onun əsas ədəbi əsərlərini tədqiq edib dövrünün ədəbi konteksti fonunda qiymətləndirmək olmuşdur.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Bu dissertasiya Mirzə Bala Məmmədžadənin həyat və yaradıcılığını sistemli işıqlandıran ilk tədqiqat işidir.

Ədibin ədəbi əsərləri işdə ilk dəfə vəhdət halında götürülmüş və janrlar üzrə təsnif edilərək öyrənilmişdir. M.B.Məmmədžadə güclü vətəndaşlıq və müasirlik duyğusu olan ədəbiyyat xadimi, alovlu publicist idi. Azərbaycanda milli hərəkət və onun tarixi sovet dönəmində xalqa düşmən bir məfkurə kimi qələmə verildiyindən Demokratik Cümhuriyyətin bütün tarixi-siyasi xadimləri kimi Mirzə Bala Məmmədžadə də 1988-ci il Qarabağ hərəkəti başlanana qədər ədəbi ictimaiyyətə və xalqa məlum deyildi. Onun adını eşidib bilənlərin də tam əksəriyyətinin onun yaradıcılığı haqqında aydın təsəvvürü yox idi.

Tədqiqatda M.B.Məmmədžadənin elmi, ədəbi və bədii publisistik irsinin müasir mənası üzə çıxarılır, ədibin həyatı və ədəbi fəaliyyəti ömrünün sonuna qədər izlənilir, fəaliyyətinin bütün mərhələləri şərh edilir. M.B.Məmmədžadə Azərbaycan mühacirətinin iki əsas ideoloqundan biri, M.Ə.Rəsulzadənin ən çox inandığı və rəğbət bəslədiyi şəxsiyyət, millətçi mühacirət mətbuatını qırx il ərzində yaşadan iki əsas tarixi şəxsiyyətdən biri olmuşdur.

İşdə ilk dəfə olaraq M.B.Məmmədžadənin ən az öyrənilmiş bədii irsi araşdırılmış, ədibin milli ədəbi cərəyan tarixində özünəməxsus yeri aydınlaşdırılmışdır. Onun ədəbi irsinin əsas qəhrəmanları – istiqlalçılıq uğrunda döyüşən əsgərlər, idealist millətçi gənclik, türk xalqlarının azadlığı və istiqlalçılıq uğrunda canını qurban verib vuruşan mücahid və şəhidlərdir. Sovet dönəmində üstündən sükutla keçilən bu qəhrəmanlar milli ədəbiyyat hadisələri kimi qiymətləndirilmiş və təqdir edilmişdir.

İşdə ədibin milli ədəbiyyat və tənqid konsepsiyasına geniş yer verilmiş və bu konsepsiyanın ədəbiyyat elmimizin gələcək inkişaf istiqamətləri üçün əhəmiyyəti üzə çıxarılmışdır. İstiqlalçı ədibin türkologiya və türk xalqlarının folkloru barədə görüşləri, mətbuat tarixçisi kimi fundamental əsərləri ilk dəfə olaraq təhlil edilmiş, onun rus türkologiya məktəbinə bağlılığı araşdırılmışdır. Ədib ədəbiyyatşünas və nəzəriyyəçi kimi də ilk dəfə təhlilə cəlb edilir.

Ədibin Demokratik Cümhuriyyətin ilk tarixçilərindən biri kimi yazdığı çoxsaylı məqalələri, bunların tarixi dəyəri və milli tərbiyəvi potensialı üzə çıxarılmışdır.

Mövzunun öyrənilməsi. Mirzə Bala Məmmədžadənin ədəbi irsinin öyrənilməsini iki mərhələyə bölmək olar. Birinci mərhələ ikinci dünya mü-

haribəsindən sonra Türkiyədə başlanır. M.Ə.Rəsulzadənin orada yaratdığı Azərbaycan Kültür Dərnəyi qardaş ölkədə ömrünü Azərbaycan istiqlalına və tarixinə bağlayan yeni kadrların ortaya gəlməsinə səbəb oldu. Onlar müsavatın, mühacirətin ilk dalğasının tarixini tədqiq etməyə, onun əsas nümayəndələrinin bioqrafiyasını öyrənməyə, əsərlərini toplamağa başladılar.

M.B.Məmmədzadənin uşaqlıq dostu olan Əbdül Vahab Yurdsevər 1950-ci illərin əvvəllərində «Azərbaycan istiqlal savaşından səhifələr» adlı xatirələrini 1954-cü ildə Ankarada çıxan «Azərbaycan» dərgisində çap etdirdi. Burada M.B.Məmmədzadənin 27 aprel istilasından sonrakı siyasi, jurnalistlik fəaliyyəti barədə mötəbər məlumatlar verilmişdir. Sonradan Əhməd Qaraca 1990-cı ildə sovetlərin dağılma prosesi gedən vaxtlarda Ankarada Mirzə Balanın «Milli Azərbaycan hərəkatı» kitabını yenidən nəşr etdirdi və ona geniş müqəddimə yazdı. Bu müqəddimə M.B.Məmmədzadənin irsini müasir mənada dəyərləndirən ən sanballı təşəbbüs idi.¹

M.B.Məmmədzadənin sözü gedən kitabı 1992-ci ildə Bakıda çap edildi². Lakin bu qiymətli nəşrdə Əhməd Qaracanın müqəddiməsi, təəssüf ki, ixtisar edilmişdir. Lakin milli dövlət quruculuğunun ən qızgın çağında bu əsər vətənpərvər gəncliyə qüvvətli təsir göstərdi.

Ədibin irsinin və siyasi fəaliyyətinin təbliği bu kitab çıxmazdan xeyli əvvəl başlamışdı. Bu istiqamətdə, ilk növbədə, tarixçi Mövsüm Əliyevin fəaliyyəti xüsusi qeyd olunmalıdır. O, hələ 1988-ci ildən mühacirətin Əlibəy Hüseynzadə, Əhməd bəy Ağayev, Məmməd Əmin Rəsulzadə, Əbdül Vahab Yurdsevər, Mustafa Vəkilov, Xəlil bəy Xasməmmədov, Əkbər bəy Şeyxülislamov və başqaları barədə mətbuatda ilk dəfə məlumat verdi. Onun M.B.Məmmədzadənin ədəbi-siyasi fəaliyyətini qısaca səciyyələndirən məqaləsi³ də bu dövrdə ortaya çıxdı.

1980-ci illərin sonundan mühacirətin aparıcı şəxsiyyətlərini təbliğ edən tədqiqatçılar Abid Tahirli, Vaqif Sultanlı, Nəsiman Yaqublu, Alxan Məmmədov, Maarif Teymurov, Vilayət Quliyev, Asif Rüstəmli və digərlərinin elmi-informasiya, maarifləndirici və sırf tədqiqat səciyyəli araşdırmalarında ümumən mühacirət irsi ilə yanaşı, M.B. Məmmədzadənin fəaliyyətinə nəzər yetirirlər. 1991-ci ildə Nəsiman Yaqublunun M.Ə.Rəsulzadə haqqında kitabı, bundan üç il əvvəl isə Mirzə Bala haqqında qəzet məqaləsi⁴

¹ Mehmetzadə Mirza Bala. Milli Azərbaycan hərəkatı, Ankara, 1990, s.7-47

² Məhəmmədzadə Mirzə Bala. Milli Azərbaycan hərəkatı / Red. Hacı Hacıyev. Azərbaycan dilində işləyəni: Ramiz Əsgər. Bakı: Nəcat, 1992, 246 s.

³ Əliyev Mövsüm. Mirzə Bala Məhəmmədzadə kimdir? Son söz // Azərbaycan milli hərəkatı. Bakı, 1992, s.241-246.

⁴ Yaqublu Nəsiman. Böyük mütəfəkkir. Milli məfkurə adamı» Yeni müsavat» qəz., 1988, 28 fevral; Yaqublu Nəsiman. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: Gənclik, 1991, 305 s. Yaqublu Nəsiman. Müsavat partiyasının tarixi. Bakı, 1997

çıxmışdır. V.Sultanlının «Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı» kitabında M.B.Məmmədzadə haqqında ayrıca bölmə¹ vardır.

1990-cı illərin əvvəllərində akademik Ziya Bünyadov 37-ci il terrorunun tarixi ilə bağlı materialları araşdırıb bu barədə silsilə məqalələr çap etdirdi. 1993-cü ildə həmin materiallar «Qırmızı terror» kitabında tam halda işıq üzü gördü. Burada gənc müsavətçilərin işi haqda geniş materialda M.B.Məmmədzadənin 1920-1923-cü illərdəki fəaliyyəti və mübarizəsi barədə məlumatlar² verildi. Görkəmli alim arxiv materialları və müsavətçilərin cinayət işlərindəki ərizə, məktub və digər sənədlər əsasında yarığizli fəaliyyət göstərən gənc müsavətçilərin fəaliyyəti və faciəli taleyi haqqında arxiv sənədlərini üzə çıxartmış, onların faciəli taleyini işıqlandırmağa çalışmışdır.

1990-cı illərin əvvəllərindən Azərbaycan mühacirətinə elmi mühitdə maraq artmışdır. Mühacirətin öyrənilməsi ilə əlaqədar bir tərəfdən AMEA-da yeni açılmış Milli Münasibətlər İnstitutunda (1991-2002), o biri tərəfdən isə Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutundakı Ədəbi əlaqələr və Xaricdə Azərbaycan ədəbiyyatı (1991-2003) şöbəsində geniş tədqiqat işləri aparılmışdır.

Mühacirət ədəbiyyatşünaslığında klassik irs problemlərini tədqiq edən N.Cabbarlı bu illərdə Mirzə Balanın M.Füzuli, M.F.Axundov, M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı kimi klassiklərə elmi münasibətin araşdırmışdır³. Sonralar müəllif bu araşdırmalarını ayrıca kitab şəklində də çap etdirmişdir. F.e.d. professor Alxan Bayramoğlunun araşdırmalarında da M.B.Məmmədzadə milli mətbuat tariximizin tədqiqatçısı və mühacirət mətbuatının görkəmli nümayəndəsi kimi öyrənilmişdir. 1990-cı illərdə M.B.Məmmədzadənin həyatına və yaradıcılığına ardıcıl maraq göstərən araşdırıcılardan biri də Asif Rüstəmlidir. Mətbuat materiallarını öyrənməyə daha artıq meyl edən araşdırıcı M.B.Məmmədzadənin gənclik və təhsil illəri, C.Cabbarlı ilə dostluğuna dair faktları işıqlandırmışdır⁴. Sonradan onun məqalələri ayrıca «Ədəbi istiqlalımız» kitabında, bir sıra mülahizələri «Cəfər Cabbarlı: həyatı və mühiti» monoqrafiyasında işıq üzü görmüşdür. Azərbaycan mühacirətinin öyrənilməsinə həsr olunmuş bir çox məqalə və oçerklərin müəllifi Abid Tahirlinin “Azərbaycan mühacirəti” kitabı isə bütünlükdə Azərbaycan mühacirətinin təşəkkül tarixi, həyat tərzı,mətbuatı,eləcə də qürbətdə yaşayan cəfakeş həmvətənlərimizin fəaliyyətinə və mühacirət irsimizin geniş öyrənilməsinə həsr olunmuşdur.

¹ Sultanlı Vaqif. Azərbaycan mühacir ədəbiyyatı. Bakı: Şirvanəşr, 1998.

² Bünyadov Ziya. Qırmızı terror. Bakı: Azərənəşr, 1993, s.38-59.

³ Cabbarlı Nikpur. Mühacirət və klassik ədəbi irs. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında klassik irs problemi / Red.: Kamal Talıbzadə. Bakı: Elm, 2003, 172 s.

⁴ Rüstəmli Asif. İstiqlal fədaisi. «Panorama» qəz., 1998, 11 iyun.

Tədqiqatın praktik əhəmiyyəti. M.B.Məmmədzađanın qüdrətli vətənpərvər və siyasət adamı kimi fəaliyyəti, yazdığı dəyərli əsərlərin əhəmiyyəti bir örnək kimi mübahisəsiz və şəksizdir. Əsər gənc alimlərin və məktəb şagirdlərinin vətənpərvərlik tərbiyəsi üçün mənbə və vəsait kimi istifadə oluna bilər.

Dissertasiya onun elmi nəticələrindən ədəbiyyat və mətbuat tarixinin yazılmasında, mühacirət ədəbiyyatı kurslarının və antologiyalarının yaradılmasında istifadə oluna bilər. Təhlil olunmuş döyüşçü surətləri hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi ilə bağlı vəsaitlər hazırlamağa müvafiq material verir. Əsərin nəticələri istiqlalçı və dövlətçilik ideyalarının təbliği baxımından da əhəmiyyətlidir.

İşin aprobeasiyası. Dissertasiya yazıldıqca XX əsr (Sovet dövrü) Azərbaycan ədəbiyyatı şöbəsinin hesabatlarında və elmi konfranslarda müzakirə edilmiş, deyilən qeydlər və məsləhətlər nəzərə alınaraq mətnə əlavələr edilmişdir. İşin əsas nəticələrini əks edən monoqrafiya, həmçinin məqalələr çap edilmiş, mətbuatda müsbət rəylər alınmışdır.

Tədqiqatın quruluşu. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiyanın ümumi səciyyəsi verilir, mühacirət irsindən, o cümlədən M. B. Məmmədzađanın ədəbi-elmi irsinin tədqiq tarixi, bu irsi öyrənməkdə rəhbər tutulan nəzəri-metodoloji əsası, işin elmi-praktik əhəmiyyəti göstərilir.

Birinci fəsil "**M.B.Məmmədzađanın ictimai və publisist fəaliyyəti**" adlanır. Fəslin birinci yarımbaşlığında ədibin uşaqlıq və ibtidai təhsil illəri barədə danışılır. 1898-ci ildə Abşeronun Zirə kəndində balıqçı ailəsində anadan olan Mirzə Bala Nuhbala oğlu Məmmədzađa sonralar ailəsi ilə birlikdə Çəmbəkəndə köçərək 1905-ci ildə Rus-tatar məktəbinə daxil olmuş, 1908-ci ildə bu məktəbi bitirib altı sinifli 3-cü Ali-ibtidai məktəbdə oxumuş, 1914-cü ildə həmin məktəbi bitirmişdir. Artıq bu zaman onun atası vəfat etmişdi. O, iki qardaşı ilə birlikdə anasının himayəsində çox ağır və çətin uşaqlıq illəri yaşamışdır. Yaşadığı çətin həyat tərzinə baxmayaraq Mirzə Bala hələ gənc yaşlarından yaradıcılıqla məşğul olmağa başlamışdır. 1912-ci ildə İsabəy Aşurbəyovun «Kaspi» mətbəəsində «Nəfi elm və yaxud elmin sonu» adlı kitabçasını çap etdirmişdir.

O, Ali-ibtidai məktəbi 1914-cü ildə bitirdikdən sonra təhsilini Bakı Texniki Sənaye məktəbində (rus dilində) davam etdirdi. Həmin dövrdə onun ən yaxın dostu gələcəyin dahi dramaturqu Cəfər Cabbarlı idi.

Sonralar M.B.Məmmədzađa C.Cabbarlının vəfatının üçüncü ildönümü

münasibəti ilə yazdığı məqalədə onunla birgə 1915-ci ildə həm də sənaye texnikumunda oxuduqlarını, teatrla maraqlandıqlarını xatırlatmışdı¹.

Ədibin həyat və fəaliyyət yolunun ən dəqiq təsvirini tədqiqatçı Mövsüm Əliyevin «Mirzə Bala Məmmədzadə kimdir?» məqaləsində tapırıq. Ədibin «Milli Azərbaycan hərəkatı» kitabına son söz kimi verilmiş bu məqalə² Mirzə Balanın bioqrafiyasının ən önəmli faktlarını əks etdirir. Lakin Mövsüm Əliyev burada verdiyi məlumatların mənbələrini göstərməmişdir.

1917-ci ildə Rusiyada fevral burjua inqilabından sonra demək olar ki, bütün partiyalar açıq fəaliyyətə keçdilər. Həmin dövrdə M.B.Məmmədzadə görkəmli siyasətçi Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi «Müsavət» partiyasının sıralarına daxil olmuşdur.

M.B.Məmmədzadənin Azərbaycan parlamentində stenoqrafçı işləməsi onun siyasi yetkinləşməsinə kömək edir, milli hökumətin qarşısında duran bütün məsələlərdən ilk mənbələr əsasında xəbərdar olub mühakimə yürütməsinə imkan verirdi. Mühacirətdə yazdığı bir çox məqalələrində istiqlalçı ədib parlamentdə işlədiyi zaman topladığı qiymətli məlumatlardan istifadə etmiş və M.Ə.Rəsulzadə ilə yanaşı milli hökumətin iyirmi üç aylıq tarixinin ən mötəbər bilicisi olmuşdur.

Ədibin «İki inqilab arasında» adlı kitabçası da Tiflisdə 1918-ci ildə çap olunur. Bu əsərdə istiqlalçı publisist Azərbaycanın müstəqilliyi yolunda iki təhlükədən – şimal və cənub təhlükəsindən, Rusiya və İranın irticaçı dairələrinin xalqımıza qarşı kəmfürsət, qərəzli mövqeyindən bəhs edirdi.

1922-1927-ci illərdə M.B.Məmmədzadə son dərəcə məhsuldar işləmiş, təkcə «Yeni Qafqasiya» dərgisində iyirmi beşdən artıq siyasi-publisist məqalə dərc etdirmişdir.

1931-ci ildə istiqlalçılar İstanbulda yaşayıb işləmək imkanından məhrum olurlar M.B.Məmmədzadə öz müəllimi M.Ə.Rəsulzadə ilə birgə Avropaya üz tutur və Varşavada məskən salmalı olurlar. M.B.Məmmədzadənin şah əsəri olan «Milli Azərbaycan hərəkatı» kitabı da Polşada yazılmış lakin 1938-ci ildə Berlində çap edilmişdi. Azərbaycançılıq mövqelərindən yazılmış bu əsər milli özünüdərkən araşdırılması tarixində əlamətdar bir hadisə idi. Əsər Azərbaycan mənlük şüurunun formalaşma tarixini burada yığcam şəkildə ümumiləşdirmiş, bu tarixdə M.F.Axundov, H.B.Zərdabi, Ə.Hüseynzadə, M.Ə.Rəsulzadə, İ.Qasprinski, Ə.Topçubaşov kimi tarixi şəxsiyyətlərin rolunu açıb göstərmişdir.

Türkiyə dövründən sonra azərbaycanlı mühacirin həyatı Almaniyanın

¹ Mehmetzade M.B. Cafer Cabbarlı // Kurtuluş (Berlin), 1935, №1, s.9-10; 1938, №39, s.18-19.

² Məhəmmədzadə Mirzə Bala. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992, s. 236-240

² Партия «Мусават» распушена // Бакинский рабочий, 1923, 14 августа.

Münhen şəhərində yerləşən Sovetlər Birliyini öyrənmə institutunda işləməsi ilə bağlıdır. Burada 1955-ci ildə fəaliyyətə başlayan ədib həmin ildə də «Dərgi» məcmuəsinin redaktoru olmuş, «Azadlıq» (əvvəllər «Qurtuluş» adlanıb – T.A.) radiosu ilə sovet rejimi əleyhinə Azərbaycan xalqına çoxlu müraciətlər etmişdir.

1955-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin vəfatından sonra Mirzə Bala Məmmədzadə faktiki olaraq mühacirətin lideri olmuş, «Azadlıq» radiosunda və digər mətbuat orqanlarında və milli təşkilatlarda çalışmış, bütün qüvvələrini Azərbaycan həqiqətlərinin dünyaya tanıtılması üzrə işlərin davam etdirilməsinə sərf etmişdir.

“M.B. Məmmədzadənin ədəbiyyatşünaslıq irşi” adlanan ikinci fəsil də üç yarımbaşlıqdan ibarətdir. Bunlarda müasir ədəbiyyat və mətbuat tarixi məsələləri, klassik irs, türkologiya və folklor barədə əsərləri təhlil edilir.

Ədibin əksər elmi əsərlərində canlı, məntiqli bir polemika özünü göstərməkdədir. Ədibin elmi irsindəki bu milliyyətçi polemizm, həm də, onun müsavətçi mühacirətçilər arasında bolşeviklərin ədəbi siyasətini, ədəbi mətbuatını araşdırmaq vəzifəsini daşması ilə bağlı idi.

Ədibin qələmindən çıxan “Dədə Qorqud”, “Cəfər Cabbarlı” “Əbədi hakimiyyət damğası”, “Proletar ədəbiyyatı milliyyətçi ədəbiyyatın vahid cəbhəsi qarşısında”, “Azərbaycanın həyat və mətbuatından”, “Ədəbiyyatda hegemonluq qovğası” kimi qiymətli məqalələri milliyyətçi ədəbi polemikanın parlaq nümunələri idi. Bu polemika M.B.Məmmədzadənin bütün irsindən qırmızı xətt kimi keçməklə Azərbaycan xalqının türkçülükdən, müsavətçilikdən və milliyyətçilikdən gələn dəyərlərinin üzə çıxarılması və təbliğ edilməsi ilə bağlıdır.

Maarifçi romantik ədəbiyyatın böyük əhəmiyyətini qeyd edən M.B.Məmmədzadə bu ədəbiyyatda ən çox milli ideyaların ifadəsini axtarır. Təsadüfi deyil ki, ədib 1953-cü ildə «İstiqlalın ilk şairi» adlı ayrıca məqalə yazıb çap etdirmişdir.

Tarixi dəqiqliyə xüsusi əhəmiyyət verən tədqiqatçı bu baxımdan Məhəmməd Hadinin vətən və millət hayqıran şeirlərini ədəbiyyatımızda Azərbaycan istiqlalı fikrinin təməl daşları sayır. O göstərir ki, M.Hadiyə görə hər millət öz hüquqlarını ən əvvəl milli maarifin inkişafı sayəsində dərk və əldə edə bilər. Təsadüfi deyil ki, Hadi “Zənciri əsarətdə yaşar əhli cəhalət” – deyə hayqırır.

M.B.Məmmədzadənin irsində, xüsusilə onun istiqlal dövrü fəaliyyətində teatr problemlərinə də münasibət bildirilmişdir. Ədib teatra da milli fikir baxımından qiymət verərək yazır: “Səhnəmiz istiqlaliyyət uğrunda az çalışmamışdır; istiqlalı bərkitmək, onu bir xalq fikri etmək yolunda böyük rol oynamışdır... Onun varlığı milli mədəniyyətimizin varlığı, onun

tərəqqisi mədəniyyətimizin tərəqqisidir»¹.

M.B.Məmmədzađanın Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinə küll halında nəzər salmaq istəklərini əks edən ilk ciddi tədqiqatlarından biri “Azəri türk ədəbiyyatının dünəni və bu günü»² adlı geniş məqaləsidir. Mühacir ədib çar Rusiyası dövründəki milli zülmü “Qara istibdad”, bolşevik dövrünün zülmünü isə – “Qırmızı istibdad” terminləri ilə fərqləndirməyi təklif edir, maarifçi ədəbiyyatımızı isə “millətin ruh və həyatının tərcümanı” adlandırır.

M.B.Məmmədzađe 1918-1920-ci illər ədəbiyyatının əsas qayəsini “türk milli qurtuluş ruhunu” təbliğ və tərənnüm etməsində görür, sözün və qələmin sıxıntısız, zəncirsiz, istiqlalçı və milli-demokratik xarakter daşdığını göstərir. Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq, Salman Mümtaz, Əhməd Cavad, Əli Yusif, Cəfər Cabbarlı, Məhəmməd Hadi məhz bu zaman yeni bir ruh və yeni bir əzmlə qələmə sarılmışlar.

Demokratik cümhuriyyət dövründə ədəbi gedişatı səciyələndirən Mirzə Bala onun mühüm xüsusiyyətini əhvali-ruhiyyənin təzələnməsində görür.

Rəsmi bolşevik təbliğatının guya yeni bir qırmızı ədəbiyyat yaranması barədə uydurmalara səciyyə verərkən M.B.Məmmədzađe onların “Moskva qəzet və kitablarının” tərcümələrindən ibarət olduğunu geyd edirdi.

20-ci illərin əvvəllərində musiqi və səhnədə müşahidə olunan ağılama və sızlama, ədibin fikrincə Azərbaycan xalqının məhkum və məzlum ruhunun ifadəsidir. Ədəbiyyatın və onun yaradıcılarının «bolşevik məfkurəsinə» tərəf heç bir səmimi və real addım atmadığını əsaslandırmaq üçün o, gənc Cabbarlının əsərlərinə müraciət edir və yazır: “İstila dövrünün səhnə həyatındakı mühərrir və şairlərimizdən Cabbarzađe Cəfərin əsərləri hakim oluyor»³.

H.Cavid və C.Cabbarlı yaradıcılığı M.B.Məmmədzađanın ədəbiyyat-şünaslıq irsində xüsusi yer tutur. M.B.Məmmədzađe birinci növbədə C.Cabbarlını dil siyasətinə görə alqışlayır və onun «Cavid, Cavad, Tağı Şahbazi, Müşfiq, S.Hüseyn və başqalarının ədəbi dilin türklük kökləri üzərində inkişafına böyük xidmətlər göstərdiyini» bildirir. C.Cabbarlının yaradıcılıq metodundakı hakim ünsürün idealizm olduğunu, onun bolşevik platformasına keçmədiyini qeyd edir. M.B.Məmmədzađe dərin bir inamla C.Cabbarlını türk hürriyətçisi və türk milliyyətçisi adlandırır.

İkinci dünya müharibəsindən sonra bütün mühacirlər kimi, M.B.Məmmədzađe də milli köklərə qayıdır, dəyərlərimizin tarixi mənbələrini yeni

¹ Məmmədzađe M.B. Hökumət və teatr məsələsi. “Azərbaycan” qəz., 1919, № 21, 14 fevral.

² Mehmetzađe M.B. Azeri-Türk edebiyatının dünəni və bu günü // Yeni Kafqasya (İstanbul) 1925, c.2., №20, s.4-7; 1925, c.2., №21, s. 4-7; 1925, c.2, №22, s.4-8.

³ Məhəmmədzađe Mirzə Bala. Azəri-Türk ədəbiyyatının dünəni və bu günü. Əsərdən parça. «Ədəbiyyat qəzeti», 1993, 24 sentyabr.

səviyyədən araşdırıb təqdim etməyə çalışır. İslam ensiklopediyasının sifarişi ilə ümumtürk mövzu və dəyərlərinə həsr etdiyi tədqiqatlarında Mirzə Bala bu sahədə mütəxəssis kimi daha da yetkinləşir və əhatəli elmi materiallar və biliklər toplamağa nail olur. Onun İslam ensiklopediyası üçün yazdığı məqalələrin ümumi siyahısı heyrət doğurur və alimin böyük elmi zəhmətinin göstəricisidir.

Mirzə Balanın İslam ensiklopediyasındakı əsas məqalələri Rusiya türklərinə – Kırım, Volqaboyu və Orta Asiya türklərinə aiddir. Bu məqalələr Rusiya türklərinin coğrafiyası, mədəniyyəti, tarixi ilə bağlı problemləri əhatə edir: «Buxara», «Əndican», «Kokand», «İssıkgöl», «Kalmuklar», «Qaraçay – Balkar», «Qaraqum», «Qızılqum» kimi məqalələr bunu nümayiş etdirməkdədir.

Sovet mənbələri Rusiya türklərinin tarixini bəsitləşdirib təhrif edir və az qala onların Rusiya tərkibinə daxil olmasından başlayırdı. M.B.Məmmədzadə isə türk xalqlarının dramatik tarixini açıb göstərməyə və onların mədəniyyətinin məxsusi əlamətlərini əsaslandırmağa çalışırdı.

Azərbaycan mühacirinin «Gəncə», «Göyçə», «Culfa», «Kür» kimi Azərbaycan toponimləri barədə yazdığı məqalələr əhatəli xarakteri ilə müstəqil tədqiqat əsərləri səviyyəsinə qalxır, ensiklopedik informasiya çərçivəsindən çıxıb elmi əsərlərə çevrilirlər. Şübhə yoxdur ki, bu qiymətli tədqiqatlar gələcəkdə onun kitablarında öz yerini tutacaqdır.

M.B.Məmmədzadənin İslam ensiklopediyasında dərc edilmiş folklor və türkologiyaya dair məqalə və tədqiqatları bizim 80-ci illərdə M.Seyidov, K.Abdullayev, F.Zeynalov, Ş.Cəmişidov, M.Qasımlı kimi folklorçuların açdıqları elmi diskussiyaları 50-ci illərdə bir növ qabaqlamışdır.

Bu baxımdan onun 1954-cü ildə Türkiyədə çıxan «Qafkasiya» jurnalında çap olunmuş «Dədə Qorqud» adlı tədqiqatı və bu mövzuda digər yazıları böyük elmi maraq doğurur. Bu möhtəşəm epos haqqında bəhs açarkən M.B.Məmmədzadə ilkin mənbələrə və mötəbər qaynaqlara istinadən tədqiqat aparmışdır.

İkinci dünya müharibəsindən sonra Mirzə Bala Azərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətinin qədim kökləri, klassik irslə bağlı ardıcıl tədqiqat aparmışdır. Bu baxımdan onun İslam ensiklopediyasında getmiş «Qazi Bürhanəddin» məqaləsi xüsusilə əlamətdardır. Qazi Bürhanəddin haqda 1950-ci illərin əvvəllərində xüsusi tədqiqat aparılması alimin uzaqgörənliyini təsdiqləyən əlamət idi.

Tədqiqatçı göstərir ki, Qazi Bürhanəddin «hərb ilə məşğul olduğu zamanlarda belə elmi çalışmalardan geri qalmadığı anlaşılmaqdadır. Ərəbcə və farscanı gözəl bilən və üç dildə şeirlər yazmış Qazi Bürhanəddin üləma arasında bu gün belə etibarını mühafizə edən fiqh və üsuli-fiqhə dair, bir nüsxəsi Ayasofiya kitabxanasında olan ərəbcə «İksir əs-Səadətdən əsrar əl-

ibadət» kimi əsərlərlə bərabər türkcə bir «Divan» da qoyub getmişdir»¹

Ədib Azərbaycan maarifçi klassiklərin ədəbi və milli tarixdəki böyük yerini də doğru başa düşür və acıb göstərirdi. Məsələn «Mirzə Fətəli və əlifba inqilabı» məqaləsində o bildirir ki, Axundov öz əlifba layihəsini Rusiya dövləti üçün yox, ən əvvəl Türkiyə və İran üçün nəzərdə tutmuşdur. Ona görə də 1863-cü ildə onun İstanbulla gələrək Osmanlı sədri-əzəmi Fuad paşa ilə görüşməsinə, komediyaları ilə birgə əlifba layihəsini də ona təqdim etdiyini göstərir.

Ədib bolşeviklərin təzyiqi ilə Azərbaycanda aparılan əlifba dəyişikliyi Axundov layihələri ilə heç bir əlaqəsi olmadığını əsaslandırır. Kiril əlifbasına keçidi ruslaşdırma siyasətinin bir əlaməti kimi tənqid edirdi.

M.B.Məmmədzaadənin Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi haqda, xüsusilə mətbuat tarixi barədə əhatəli şəkildə düşünmək bacarığını göstərən ən qiymətli əsərlərindən biri onun fəaliyyətinin Bakı dövründə meydana çıxdı. «Azərbaycan türk mətbuatı» qəzetlərimizin 1875-ci ildən 1921-ci ilə qədərki dövrü haqda bir əsər olub 1922-ci ildə Bakıda ərəb əlifbası ilə çap olundu.

Əsasən dövrü mətbuatın izahlı bibliografiyası səciyyəsi daşıyan bu əsərin birinci hissəsi 1875-1905-ci illəri, ikinci hissəsi 1905-1913-cü illəri, üçüncü hissəsi «Müharibə dövrünün mətbuatı», dördüncü hissəsi isə «İnqilab içində mətbuat», beşinci hissəsi isə «Bolşevik mətbuatı» və nəhayət «Son söz»dən ibarətdir.

Əsərin birinci fəslə «Birinci Rusiya inqilabına qədər» adlanır və «Əkinçi» qəzetinin təqdimi ilə başlanır. Ədib göstərir ki, M.F.Axundovdan sonra ölkənin ictimai mühitinə ikinci bir islahatçı lazım idi. Bu islahatçı da Zərdabi oldu. «Bu şəxs həm birinci olaraq müəllim, həm birinci olaraq teatr banisi, həm də birinci olaraq mühərrir və qəzetə sahib olmuşdur»²

Qəzetdə müəlliflik edən şəxslər içərisində ilk növbədə Həsən bəyin məktəbində dərs deyən müəllimlər – Əsgər ağa Adıgözəlov, Kərim bəy Mehmandarov, Nəcəf bəy Vəzirov, şair Seyid Əzim Şirvani də məqalə və əsərləri ilə çıxış etmişlər. Lakin qəzetin ömrü çox sürmədi. Mirzə Bala onun qapanması səbəblərini də göstərir. Bunlardan birincisi 1877-ci ildə növbəti rus-türk müharibəsinin başlanması, dağıstanlıların iğtişası, yerli paxılların rus hökumətinə donosları, həmçinin qəzetin mürəttibi olmuş Minasov kimi ermənilərin də barmağı olmuşdur. «Əkinçi»nin qapanması ilə bu mətbuat özülü uçmadı. Biləks, bu özül üzərində işi «Ziya», «Ziyayi-Qafqasıyyə», «Kəşkül», «Şərqi-Rus» və sonralar «Həyat», «İrşad»,

¹ Mehmetzade Mirza Bala. Kadi Bürhaneddin // İslam Ensiklopedisi. C. VI. İstanbul, 1955, s.46-48.

² Məmmədzaadə M.B. Azərbaycan türk mətbuatı. Bakı, 1922, s.6

«Füyuzat», «Molla-Nəsrəddin», «Dəbistan» kimi qəzet və məcmuələr gördü ki, bunların əksəri bir zamanda çıxırdı. Həsən bəy bunların çoxusunda iştirak belə etmişdir»¹

Mirzə Bala 22-23 yaşlarında yazdığı bu əsərində özünü artıq milli bir düşüncə sahibi, tarixi-ədəbi prosesləri məfkurəçi kimi təhlil etməyi bacaran bir tədqiqatçı kimi diqqəti cəlb edirdi. Elə buna görə o, birinci rus inqilabına qədərki mətbuat tarixi haqqında tədqiqatına «İntibahımıza qarşı» adlı xüsusi bölmə əlavə edir və burada çarizmin müstəmləkə Azərbaycanında yeritdiyi daxili siyasətin xalqımızı mənəvi, iqtisadi, mədəni cəhətdən ölgünləşdirməyə istiqamətləndiyini açıb göstərməyə çalışır.

Mətbuat tariximizdə tarixi rolu olmuş «Füyuzat»ın yaranma tarixi «Həyat» qəzeti ilə bağlıdır. Mirzə Bala göstərir ki, «Füyuzat»ın birinci sayı «Həyat» bağlandıqdan iki ay sonra – 1906-cı ilin noyabrında, çərşənbə günü çıxmışdır. Maraqlıdır ki, Mirzə Bala «Həyat»ın qapadılmasında ondan uzaqlaşan Əhməd bəy Ağayevin və onun bu ayrılımdan sonra yaratdığı «İrşad» qəzetinin də rolu olduğunu qeyd edir.

İstiqlalçı ədibin böyük rəğbətlə təqdim və təhlil etdiyi mətbu orqanlardan biri də «Molla Nəsrəddin» jurnalıdır. Tədqiqatçı bu jurnalı «şirin dillər ilə acı həqiqətlərimizi», «ehtiyaclarımızı» ustalıqla təsvir edən bir jurnal kimi səciyyələndirir.

M.B.Məmməd zadə Mirzə Cəlilin dühası sayəsində çıxan bu jurnalın ədəbiyyatımızın tarixində «yeni bir ədəbiyyat», ictimai milli fikirdə isə yeni bir istiqamət doğurduğunu söyləyir. M.Ə.Sabirin böyük milli şair kimi ədəbi aləmə çıxmasını da «Mollanəsrəddin»in xidmətlərindən biri kimi ədib mətbu orqanlar sırasında öz məqsədinə nail olmaq baxımından «Mollanəsrəddin»i, M.Ə.Rəsulzadənin nəşr etdiyi «Açıq söz» qəzeti ilə müqayisə edir. Alimin fikrincə, «Açıq söz» vaxtilə «Molla Nəsrəddin»in qaranlıq mühitimizi təmizləyib hazırladığı zəmin üzərində qurulmuşdu».

M.B.Məmməd zadə ədəbi dil barədə mülahizələrini «Azərbaycan lisanı millisi» başlıqlı silsilə məqalələrində və «Azərbaycan Milli hərəkatı» əsərlərində daha da inkişaf etdirmişdir.

Maraqlıdır ki, əsas M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən qoyulan «Açıq söz» qəzeti haqda böyük məhəbbətlə yazsa da, M.B.Məmməd zadə burada öz iştirakı haqda heç nə demir. Qəzetin tarixi yeri haqda o, uzaqgörənliklə yazır: «Açıq söz» qəzeti o vaxta kimi olan qəzetlərdən fərqli idi. Bu qəzetə müəyyən bir proqramla meydana çıxmışdı. Onun şüarı «Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək» idi.

M.B.Məmməd zadə milliyyətçi bir ideoloq kimi bu qəzetə dərin rəğbət bəsləmiş, onun əhəmiyyəti haqqında mətbuat tarixinə dair yazdığı bir

¹ Məmməd zadə M.B. Azərbaycan türk matbuatı. Bakı, 1922, s.10

məqalədə, xüsusilə «Azərbaycan milli hərəkatı» kitabında yüksək qiymət verərək onun tarixi əhəmiyyətini səciyyələndirməyə çalışmışdır.

Dissertasiyanın üçüncü fəslı «**Mirzə Bala Məmmədzađanın bədii yaradıcılıđı**» adlanır. Mirzə Bala yaradıcılıđının müxtəlif dövrlərində bədii əsərlər də yazmışdır. Onun ədəbi irsindən bəhs edərkən iki dövrü fərqləndirmək lazımdır. Milliyyətçi ədib mühacirətə qədər (1916-1923) sırf bədii əsərlər yazmađa daha artıq təşəbbüs göstərmişdir. Lakin mühacirətdən sonra onun bədii əsərləri əsasən xatirə ədəbiyyatına məxsusdur.

Ədibin 1930-cu illərə qədər yazdığı bədii əsərlər əsasən üç janrdadır: dram, şeir və hekayə. Aprel istilasından sonra Mirzə Bala bu janrlardan drama demək olar ki, müraciət etmir, çünki siyasi hadisələrin coşğun burulđanı onu ađuşuna götürüb aparır və siyasi problematika onun bütün varlıđına hakim kəsilirdi.

Təəssüf ki, ədibin səhnəyə qoyulmuş iki pyesindən heç birinin mətni bu gün əlimizdə yoxdur. Hər iki pyesin mövzusu o dövr bədii fikri üçün səciyyəvi olan mövzulara həsr olunmuşdur. «Ənvər bəy və yaxud Kamil paşa kabinəsi» pyesi gənc türklər inqilabından və Türkiyə həyatından bəhs edir. Həmin mövzu 1910-cu illər dramaturgiyası və teatrı sahəsində xüsusi yer tuturdu.

1917-ci ilin ortaları üçün senzuranın sərtliyi zəifləməyə başlayırdı. Bunun nəticəsi olaraq Türkiyədəki inqilabi hadisələri və türk xalqının Balkan müharibəsində öz suverenliyini qorumađ uđrunda müharibəsi ilə bađlı mövzular bizim dramaturgiyada işlənməyə və səhnəyə ayaq açmađa başladı. Bu qəbildən olan dram nümunələri C.Cabbarlı, M.B.Məhəmmədzađa, S.S.Axundov, M.Hacinski, A.H.Əbdülrəhimzađa, Məmmədbađır Əliyev kimi müxtəlif istedadlı ədib və teatr xadimlərinin qələmindən çıxmışdır. Mərhum tədqiqatçı Qulam Məmmədli bu qəbildən olan səhnə əsərlərinin siyahısını «Azərbaycan teatr salnaməsi» kitabına əlavə etmişdir¹.

Onuncu illərdə də aparıcı istiqlal ideologiyası türkçülük və türk həmrəyliyi ideyaları ilə bađlı idi. Elə buna görə də qabaqcıl, vətənpərvər və milli düşüncəli ziyahılar Türkiyənin istiqlal mübarizələri və müharibələri ilə bađlı mövzulara həvəslə girişir və bu yolla Azərbaycan xalqının oyanmaqda olan milli şüuruna təsir göstərməyə və onu müstəqilliyə və istiqlala hazırlamađa çalışmışlar.

Sultan Əbdülhəmidin 1909-cu ilin aprelinde baş verən hadisələr nəticəsində hakimiyyətdən getməsi və bu hadisələrdə Ənvər paşanın iştirakı bir neçə əsərdə öz əksini tapmışdır. Bunlardan Mehdi bəy Hacınskinin «Əbdülhəmidin xəli», Məmmədbađır Əliyevin (Əlinski) «Kamil paşa və

¹ Məmmədli Qulam. Azərbaycan teatırının salnaməsi (1850-1920), Bakı: Azərnaşr, 1975, s.550-573

yeni türklər» və nəhayət Mirzə Bala Məmməd zadənin «Ənvər bəy və yaxud Kamil paşa kabinesi» əsərlərini göstərmək olar. Birinci iki pyesdə sultanın taxtdan getməsi əsas fabulanı təşkil etmişdir.

Ənvər paşa Gənc Türklər inqilabından sonra sultanın qızına evlənmişdir. O dövrdə Azərbaycan gəncliyi içərisində Ənvər paşanın böyük nüfuzu onun, həm də türk xalqlarını birləşdirmək ideyalarını xüsusi ehtirasla təbliğ etməsindən irəli gəlirdi. O, bu ideyaları, həm də, türk qılıncını daşıyan bir sayılı hərbi kimi təbliğ etdiyindən inqilabi gənclərin daha çox sevimlisinə çevrilmişdi və əsrin onuncu illərində Bakı mühitində də əfsanəvi bir qəhrəman kimi qəbul olunurdu.

Nuru Paşanın rəhbərliyi altında Qafqaz İslam Ordusunu Zaqafqaziyaya göndərən əsas tarixi şəxsiyyət də Ənvər paşa olmuşdur. Azərbaycan demokratik respublikasının yaranmasında mühüm rol oynamış bu ordunun fəaliyyəti təkcə C.Cabbarlının «Bakı müharibəsi», M.B.Məmməd zadənin «Bakı uğrunda müharibə» və yuxarıda sadalanan digər əsərlərdə deyil, poeziyada da ətraflı şəkildə milli türk qəhrəmanlığının simvolu kimi tərənnüm edilmişdir. Yeri gəlmişkən xatırladaq ki, Qafqaz İslam ordusunun komandanı Nuru Paşa sözü gedən Ənvər paşanın doğma dayısı idi. Ənvər paşa M.B.Məmməd zadənin birinci pyesi olan «Ənvər bəy və yaxud Kamil paşa kabinesi» əsərinin əsas qəhrəmanı idisə, Nuru paşa onun «Bakı uğrunda müharibə» pyesinin əsas qəhrəmanlarından biri idi, çünki o, Bakının azad edilməsi uğrunda hərbi əməliyyatlara rəhbərlik etmişdir.

«Ənvər bəy və yaxud Kamil paşa kabinesi» əsəri haqda ilk məlumata Qulam Məmmədlinin «Azərbaycan teatrının salnaməsi» kitabında rast gəlirik. Bu məlumat çox güman ki, mətbuat materialları əsasında verilmiş və ancaq bir yerdə xatırlanmışdır. Qeyd edilməlidir ki, pyesin Gəncədə həvəskarlar tərəfindən tamaşaya qoyulduğu bildirilən bu əsərin müəllifinin adı və soyadı qeyd olunmayan «Məmməd zadə» kimi göstərilir ki, bu da müəyyən şübhələrə də səbəb ola bilər, çünki eyni dövrdə tarix mövzusunda, Türkiyə mövzusunda pyeslər yazan daha iki Məmməd zadə – Rəhim Məmməd zadə və Mirzə Mahmud Məmməd zadə – haqda Qulam Məmmədli məlumat verir.

Eyni məlumatı ikinci dəfə tədqiqatçı, Asif Rüstəmli və Vəsilə Xəlilova ilə birlikdə Mirzə Balanın «Azəri türk ədəbiyyatının dünəni və bu günü» məqaləsinə əlavə kimi verdikləri yığcam «Ön söz»də təkrarlamışlar. Müəlliflərin aşağıdakı məlumatı Qulam Məmmədlinin mövqeyi ilə üst-üstə düşür. «M.B.Məmməd zadənin dram əsərlərindən «Ənvər bəy və yaxud Kamil paşa kabinesi» Ədirnə şəhəri uğrunda Türkiyə-Bolqarıstan savaşından bəhs edir. Pyes 1917-ci il avqustun 5-də Gəncə şəhərində yerli həvəskar aktyorlar tərəfindən tamaşaya qoyulmuş, müəllifinə şöhrət

qazandırmışdır»¹

Şübhəsiz ki, bu maraqlı ədəbi əsər haqda ən mötəbər söz demək üçün onun mətni ələ gətirilməlidir. İndi isə əsərin süjeti, qəhrəmanları və onların səciyyəsi barədə konkret fikir demək çətinidir.

Mirzə Balanın ikinci səhnə əsəri olan «Bakı uğrunda müharibə» pyesi 1919-cu ildə yazılmış və Cəfər Cabbarlının «Bakı müharibəsi» pyesi kimi Bakının 1918-ci ilin 15 sentyabrında azad edilməsinin birinci ildönümü münasibəti ilə elan edilmiş müsabiqəyə təqdim edilmişdir. Q.Məmmədli beş pərdəlik bu əsərin A.M.Şərifzadənin rejissorluğu ilə 1919-cu il sentyabrın 17-də ilk tamaşasının göstərildiyini o zamankı mətbuat xəbərləri əsasında bildirməkdədir.

Təəssüf ki, bizim ədəbiyyatşünaslıq sovet dövründə milli problematikəli əsərlərlə məşğul ola bilməmiş və bu istiqamətdə axtarışlar aparmamışdır. Mirzə Bala Məmmədzadənin «Bakı uğrunda müharibə» pyesi də neçə-neçə belə əsərlər sırasındadır.

Q.Məmmədlidən sonra bu barədə tədqiqatçı Rahib Hüseynovun «Cəfər Cabbarlının tarixi dramlarının səhnə təcəssümü» kitabında məlumat verilmiş və C.Cabbarlının «Bakı müharibəsi» pyesinin afişası dərc edilmişdir»². Nəhayət ədəbiyyatşünas Rəhim Əliyevin C.Cabbarlının ilk yaradıcılığı dövrü haqda məqaləsində Cabbarlının «Bakı müharibəsi» pyesinin afişası əsasında onun əsasını təşkil edən tarixi hadisələrin təxmini təsviri verilmişdir³.

Həmin dövrdə 19 yaşında M.B.Məmmədzadə mart hadisələri zamanı Bakıda baş verən faciəli hadisələrin şahidi olmuş, onları öz gözü ilə görmüşdü.

Elə buna görə də Nuru paşanın rəhbərliyi ilə 1918-ci ilin sentyabrın 15-də Bakıya daxil olan Türk islam ordusunu Bakının müsəlman əhalisi xilaskar kimi qarşılamışdı. Türk islam ordusunun komandanı Nuru paşa, həmçinin Mürsəl Paşa, Məhəmməd Tofiq bəy kimi hərbi xadimlər, şəhərin tutulması üçün hərbi əməliyyatların hazırlanması və keçirilməsi C.Cabbarlının bu hadisələrə həsr edilən pyesi kimi, çox güman ki, Mirzə Bala Məmmədzadənin də «Bakı uğrunda müharibə» pyesinin qəhrəmanları olmuşlar.

Çox güman ki, M.B.Məmmədzadə və C.Cabbarlı bir-birinin işindən ümumi şəkildə xəbərdar olmuşlar.

Mirzə Bala Məmmədzadənin dramatik yaradıcılığı haqqında kifayət qədər əsaslı söz demək üçün şübhəsiz ki, onun tarixi keşməkeşlər içərisində

¹ Məhəmmədzadə Mirzə Bala. Azəri-Türk ədəbiyyatının dünəni və bu günü. Əsərdən parça. «Ədəbiyyat qəzeti», 1993, 17 sentyabr.

² Hüseynov R. C.Cabbarlının tarixi dramlarının səhnə təcəssümü. Bakı: Maarif, 1973, s.129.

³ Əliyev Rəhim. Cabbarlı inqilablar dövründə // Azərbaycan Demokratik Respublikası. Bakı: Azərneşr, 1992, s.133-135.

itib-batmış səhnə əsərlərinin tapılması gərəkdir.

M.B.Məmmədzađanın bədii yaradıcılığının digər qismini onun şeirləri və bədii nəsr təşkil edir.

Mirzə Bala Məmmədzađanın ilk mətbu bədii nəsr əsəri sayılan kiçik həcmli «Əksinqilabçılar» hekayəsinin mövzusu da bu baxımdan çox simvolikdir, sanki onun bütün gələcək bədii nəsrinin ideya istiqamətinə işıq salır. Bu nümunə onun 1918-ci ilin mart qırğınından sonra bir neçə ay Tiflisdə yaşadığı gərgin hadisələrə təsadüf edir. O, Tiflisdəki həmfikirləri ilə nəşr etdirdiyi «Gənclər yurdu» jurnalını da 1918-ci il iyunun 28-də Demokratik respublika elan ediləndən düz iki ay sonra buraxdı. Hekayə də elə Mirzə Balanın redaktoru olduğu bu jurnalın birinci sayında çıxdı. Hekayə siyasi mövzuda idi. Demokratik respublikanın buxovlarına qarşı yazılmışdı. Beləliklə, istiqlalçı ədib ilk bədii nəsr əsərini də istiqlal mövzusuna, Azərbaycan xalqının demokratik ideallarına həsr etmişdi.

Mirzə Bala Məmmədzađanın hekayələri də, bədii publisistikası da eyni yaradıcılıq qanunauyğunluğu əsasında yaradılır. Bunların hamısının əsasında milli istiqlal hərəkatının, Demokratik Respublikanın xadimlərinin, milli ordu zabitlərinin və döyüşçülərinin taleyi durur. İlk Cümhuriyyətin sadə və vəzifəli şəxslərinin öz əqidələri yolunda rast gəldikləri çətinliklər, məruz qaldıqları həbslər, zülmələr, sürgünlər Azərbaycan ədəbiyyatında boş qalmış mövzular, ağ ləkələr kimi qalır. M.Ə.Rəsulzađanın qeyd etdiyi kimi, Demokratik respublikanın çökməsi və dağıdılması ilə öz taleyini bu quruma həsr etmiş bütöv bir vətənpərvərlər nəslinin həyatı qırılmış, qanı axıdılmış, cavan canları qurban verilmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatında özünü «Daşdəmir» gizli imzası ilə adlandıran M.B.Məmmədzađa ədəbiyyatımızın qızıl fonduna layiq olan bu mövzudakı hekayələri, bədii oçerkləri, xatirələri Demokratik respublika dövründə ərsəyə gəlmiş istiqlalçı və milliyyətçi nəslin obrazlarını və qəhrəmanlığını sonrakı nəsillərə ötürür.

Belə nümunələrin bir neçəsini – «Vətən qaldı», «On dəfə öldürülən», «32-lərin dastanı» kimi nümunələri Mirzə Bala Məmmədzađa İrana mühacirət edəndən sonra yazmışdır. XI ordu çekasının təhdid və təhlükələri ilə üzlaşən ədib 27 aprel istilasından sonra 1923-cü ilə qədər qırmızı terror şəraitində gedən hadisələri, amansız həbs və qətləri xatırlayır və bunları qələmə almaya bilmirdi.

M.B.Məmmədzađanın oçerkləri əks etdirdiyi konkret, canlı həyat faktlarına müvafiq olan sadə, yığcam üslubdadır. Həyat həqiqətinə, faktlara, konkret insan talelərinin həqiqətlərinə sadıq qalmaq, onları ümumiləşdirmək və vətənsəverlik hissiyyatları ilə yoğurmaq ədibin yazı tərzinə xas olan ümdə məziyyətlərdir. Məsələn, «Vətən qaldı» ideya-bədii xüsusiyyətlərinə görə diqqəti çəkən bir nümunədir.

Mirzə Balanın maraqlı xatirə oçerklərindən biri də «32-lərin dastanı (92) adlanır. Bu əsər istiqlal bədii publisistikası tarixində milli qüvvələrin qırmızı rus istilasına qarşı müqavimət hərəkatının şanlı səhifələrinə həsr olunmuş qiymətli nümunələr sırasında durmaqdadır. «32-lərin dastanı»nda da müəllifin əsas bədii niyyəti istiqlalçı müsavat hərəkatının yetirdiyi vətənpərvər Azərbaycan döyüşçülərinin bədii obrazını yaratmağa və xalqın bədii yaddaşına həmişəlik həkk etməyə çalışırdı.

Onun qələmindən çıxan «Otuz bir mart», «Muğanın qurtuluşu», «Çingiz övladları», «Kommunistlər və istila (istila xatirələri)», «İstiqlal zəfərinin dastanı» və s. bu qəbildən olan bədii oçerkləri fikir sıqlətinə, bədii təsirinə, təsvir etdiyi həyat materiallarının ədəbiyyat tariximizdə az işlənməsi baxımından xüsusilə qiymətlidir, özünəməxsus bədii əhəmiyyət kəsb edir.

M.B.Məmməd zadə Demokratik Cümhuriyyətin tarixinə həsr etdiyi əsərlərin əhəmiyyətini dərinəndən dərk edirdi, onların sonralar ədəbiyyat tariximizdə, bədii publisistika xəzinəmizdə oynayacağı rolu uzaqgörən bir qələm sahibi kimi anlayırdı. Ona görə də yeri gəldikcə milliyyətçi ədib Demokratik Cümhuriyyətin tarixindən və faciəli taleyindən bəhs açanda emosional bir üsluba keçir, milliyyətçi, C.Cabbarlı qəhrəmanlarının mono-loqlarını xatırladan parçalar qələmə alırdı. Belə parçalarda ədibin ürək çırpıntıları, itirilmiş milli dövlət tarixi üçün daxili ağırlar, əzablar, yuxusuz gecələrin acı xatiratları sözlərə çevrilirdi. Bədii oçerklərinin birində Mirzə Bala yazır: «Of...! Nə uzun bir məşəqqət oldu qaranlıq əsarət və məhkumiyət dövrü!... Sanki səkkiz il deyil, səkkiz əsrdir bu mühacir həyatı!...

Nəsillər nəsilləri, atalar babaları, övladlar anaları, onlar nənələri təqib edərək çökdülər... Nə qədər insan çökdü!.. Nə qədər qurban verildi!.. Nə qədər qanlar axdı!.. Bunlar pək əziz və müqəddəs Azərbaycanın köksünü qoruyan cigər parçaları, sinəsindən axan qan paylarıdır...»¹

M.B.Məmməd zadənin bədii oçerkləri Azərbaycan istiqlal məfkurəçiliyinin ən parlaq nümunələri, xalqımızın əqidə xəzinəsidir. M.Ə.Rəsulzadənin ənənələrinin davamı olaraq bu oçerklərin hamısı gəncliyə ünvanlanmış, gələcək nəsillər üçün nəzərdə tutulmuşdu.

Nəticədə elmi araşdırmadan əldə edilmiş qənaətlər ümumiləşdirilmiş, alınan nəticələr təqdim olunmuşdur.

Mirzə Bala Məmməd zadə Azərbaycan ədəbi, elmi, tarixi və siyasi fikri tarixində özünəməxsus yeri və çəkisi olan bir yorulmaz qələm sahibi idi. M.Ə.Rəsulzadənin rəhbərlik etdiyi ziyalılar və yazarlar nəslinə məxsus olan bu şəxsiyyət Azərbaycan milli ədəbi fikrinin qaynaqlarını tədqiq edən və bu fikrin tarixini, ümumi mənzərəsini yaradan böyük tədqiqatçı

¹ Məmməd zadə Mirza Bala. Sekiz yıl // Azeri-Türk macmuası, 1928, №7, s.17

alimlərimizdən biri olmuşdur.

Milliyətçi ədəbin 1938-ci ildə çap olunmuş «Milli Azərbaycan hərəkatı» kitabı milli düşüncə və siyasi hərəkatlarımızın, o cümlədən mühacirətimizin tarixi baxımından misilsiz bir xidmətidir. Mirzə Bala Məmmədzaadənin ədəbiyyatşünaslıq, folklorşünaslıq və mətbuat tarixçiliyi sahəsindəki irsi yeni Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi yaradılması üçün gözəl bir əsas və mənbə rolu oynaya bilər.

M.B.Məmmədzaadə 1923-1950-ci illərdə Azərbaycan mühacirətinin rəhbərlərindən və ən namuslu təmsilçilərindən biri olmuşdur. M.Ə.Rəsulzadə ilə birgə o ardıcıl olaraq müxtəlif milli mətbuat orqanları yaradır, mühacirətin sağlam qüvvələrini bunların ətrafına toplayırdı. Bütün bunlarda bir məqsəd izləyirdi: Demokratik respublikanın idealları milliyətçi hərəkat və fikir cərəyanı ölməsin, yaşasın. M.B.Məmmədzaadənin bu istiqamətdəki xidmətlərinin tarixi əhəmiyyəti və siqləti son dərəcə böyükdür.

Bu xidmətin misilsiz tarixi əhəmiyyəti və dəyəri oldu: məhz Gənc Müsavatçılar təşkilatının mühacirətə gedən liderləri 1988-ci ildən yenidən alovlanan milli hərəkatın işini aradan çıxmağa qoymadılar. Bu iş yaşadı, istiqlal yolunda canını, həyatını sərf etmiş vətənpərvərlərin müstəqil dövlət yaratmaq idealını siyasi hərəkat və ideal kimi, bir məfkurə kimi yaşatdı. Nəticə də çox vəznli və sambalı idi: 70 il davam edən kommunist epoxasına paralel bir 70 illik müxalif epoxası da yarandı, yaşadı və 1988-ci ildə milli hərəkat yaranan kimi fikir və milli qeyrət xəzinəsi olaraq vətənə qayıtdı. Kitablar, məqalələr, mübarizə əhəmələri kimi, azadlıq və müstəqillik eşqi kimi qayıtdı.

Disertasiya işinin əsas müddəaları müəllifin aşağıdakı elmi məqalələrində öz əksini tapmışdır:

1. İstiqlal mücahidi və M.B.Məmmədzaadə. Futuroloq təhsil kompleksinin 1997-ci ildə Novruz bayramına həsr olunmuş konfransının materialları (19-20 mart), Bakı, 1997, s. 23-24.
2. Puşkinin ölümünə Şərq poeması M.B.Məmmədzaadənin təfsirində. A.S.Puşkin-200 (Məqalələr toplusu). “Nafta-Press”, Bakı, 1999, s. 108-110.
3. M.B.Məmmədzaadənin folklorşünaslıq irsindən. AMEA-nın Məruzələri, Bakı, 2008, № 4, s. 170-173.
4. M.B.Məmmədzaadə və Məmmədamin Rəsulzadə. Filologiya məsələləri, № 2, Bakı 2013, s.292-296.
5. Роль М.Б.Мамедзаде в истории духовной и общественной мысли Азербайджана. «Ученые записки» Таврического Национального Университета имени Вернадского, Серия «Филология»

- Симферополь, 2013, Том 26 (65), №4, ст. 139-142.
6. M.B. Məmədzadənin ədəbiyyatşünaslıq irsinə bir nəzər. Filologiya məsələləri, № 10, Bakı 2013, s.400-404.
 7. T.Aslanova M.B.Məmmədzadənin ictimai-publisist fəaliyyəti. AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, № 1, Bakı 2014, s.470-472.
 8. T.Aslanova M.B.Məmmədzadənin ədəbi düşüncələri. AMEA-nın Əlyazmalar İnstitutu. Filologiya məsələləri, № 2, Bakı 2014, s.375-379.

**Литературно-научное творчество
Мирза Балы Мамедзаде
Резюме**

Данная диссертация является первым исследованием, систематически освещающим жизнь и творчество Мирза Балы Мамедзаде.

В работе впервые литературные произведения писателя рассмотрены в единстве и исследованы, классифицируясь по жанрам. М.Б.Мамедзаде был совестливым гражданином, видным деятелем литературы, глубоко чувствующим современность, пламенным публицистом. В связи с тем, что в Азербайджане в советское время национальное движение и его история представлялись народу как вражеская идеология, имя Мирза Балы Мамедзаде, как и всех историко-политических деятелей Демократической Республики, оставалось неизвестным литературной общественности и широким народным массам вплоть до начала Карабахского движения 1988 года. А те немногие, кто знал имя писателя, не имели ясного представления о его творчестве.

В исследовательской работе выявляется суть и современный смысл научного, литературного и художественно-публицистического наследия Мирза Балы Мамедзаде, прослеживается жизненный путь и литературная деятельность писателя, анализируются все этапы его творческой деятельности. М.Б.Мамедзаде являлся одним из двух основных идеологов азербайджанской эмиграции, одним из двух основных исторических личностей, благодаря которым сорок лет просуществовала национальная эмиграционная периодическая печать, личностью, которой глубоко доверял и симпатизировал М.Э.Расулзаде.

В работе впервые исследовано менее всего изученное художественное наследие М.Б.Мамедзаде, выявлено своеобразное место писателя в истории национального литературного течения. Главные герои литературного наследия писателя – солдаты, борющиеся за независимость, идеалистически и националистически настроенная молодежь, самоотверженные борцы и шехиды, сражавшиеся и отдавшие жизнь за свободу и независимость тюркских народов. Герои, чьи имена замалчивались в советское время, были рассмотрены и оценены в работе как событие национальной литературы.

В работе отведено широкое место концепции национальной литературы и критики М.Б.Мамедзаде, определена значимость этой концепции для будущих тенденций развития отечественной литературоведческой науки. Впервые проанализированы взгляды писателя-борца

за независимость по поводу тюркологии и фольклора тюркских народов, исследована связь литератора с русской школой тюркологии. М.Б.Мамедзаде впервые привлечен к исследованию и как литеРатуровед, теоретик.

В работе выявлены историческая значимость и национальный воспитательный потенциал многочисленных статей М.Б.Мамедзаде как одного из первых историков Азербайджанской Демократической Республики.

Mirza Bala Mammadzadeh's literary – scientific creativity

This thesis is the first work of its kind that illustrates the Mirza Bala Mammadzadeh's life and creativity.

This is the first time that the writer's all works are researched altogether and have been learned in distinct genres. M. B. Mammadzadeh has been a literary figure possessing powerful citizenship and modern feelings and, in the same time, he was a passionate publicist. Since the national movements of Azerbaijan and its history has been introduced during USSR ruling period as an ideology contrary to the people, just like all other historical – political figures of Azerbaijan Democratic Republic, Mirza Bala Mammadzadeh had been remaining unknown personality for the literary community up to emergence of Karabakh Movements in 1988. Even there was not a clear understanding on his works and creativity among the people who heard his name and knew him.

The study unveils the modern meaning of M. B. Mammadzadeh's scientific, literary and art works and creativity, follows the writer's life and literary activities up to end of lifelong and all stages of his activities. M. B. Mammadzadeh has been one of the two ideologists of Azerbaijan migration, who earned Mohammad Amid Rasulzadeh's trust, and has been one of the two main historical preservers of Azerbaijan migration press for more than forty years.

In this study, for the first time, we investigated the works of M. B. Mammadzadeh which had been remained unexplored so far and we pointed out his outstanding and unique position in the national literary movement. The main heroes in all his works are the soldiers fighting for independency, the idealist and nationalist youth, and fighters and martyrs who sacrificed their lives for the freedom and independence of Turk Nation. Those that the USSR's era literature remained silent about them have been illustrated as the heroes of the national events in his works.

A wide attention has been paid to conception of national literature and also the literary criticism in this study and the importance of such conception in future of our literature have been unveiled. The turkologistic viewpoints of the independent writer and his opinions about the Turk nations, has been analyzed as a fundamental work in the filed of press history for the first time, and his dependency to the Russian Turkology schools has been investigated as well. Also, the writer has been investigated as a theorist and literary scholar for the first time.

The numerous papers that the writer had wrote as one of the first historians of the Democratic Republic of Azerbaijan, the historical value of such papers have been analyzed which opens our way to this national educational potential.

Pulsuzdur. Sifariş №14
Tiraj 100. “Elm və təhsil” nəşriyyatı

**НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
ИНСТИТУТ ЛИТЕРАТУРЫ имени НИЗАМИ**

На правах рукописи

ТАРАНА АБУЛЬФАЗ КЫЗЫ АСЛАНОВА

**ЛИТЕРАТУРНО - НАУЧНОЕ ТВОРЧЕСТВО
МИРЗА БАЛЫ МАМЕДЗАДЕ**

5716.01 – Азербайджанская литература

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

диссертации на соискание научной степени
доктора философии по филологии

БАКУ – 2014